

СТАНИСЛАВ СИВРИЕВ

ИЛИЯ БЕШКОВ

chitanka.info

1

Сега той щеше да е на 80 години — а ни напусна на 57.

За петдесет и седем години живот Илия Бешков извървя хилядолетното битие на България, осмисли своето време и трайно насели бъдещето. Насели го с рисунки, карикатури и мисъл, които не са подвластни на закона за стареенето. Защото те са образи на това, което човек пренася със себе си от време във време.

Както е често при гениите, той не беше само голям художник. На „прима виста“, с лекота Бешков четеше и най-сложните нотни текстове; разгадал бе тайната на българските ритми; свиреше на дванадесетина народни инструмента, от които дългите му пръсти изтръгваха небесни звуци; стигнал бе до непознато прозрение за превъплъщаването на човека в архитектура, музика, рисунка, ваятелство на камък, дърво и метал; общуваше свободно с всичко, създадено от мисъл и въображение. И разиграваше кукли. Кукли, направени от носна кърпа, докато разговаряме: зайчета, птици и буболечки. Около него бяхме все възрастни хора, които той връщаше в собственото им забравено детство. Защото това бяха хора-птици, хора-зайчета, хора-буболечки. Едно мръдване на пръст, едно скрито подръпване на „крило“ или „хобот“ и тези очовечени животинчета нападаха, отбраняваха се, бягаха по една въображаема стръмнина, трепереха от страх или тържествуваха. Носна кърпа, а Бешков я одухотворяваше с изрази на лица, с гримаси и мимики, които взривяваха домашната публика с внезапен смях и внезапно я заставяха да се умисли.

Изгледал съм стотици спектакли, но животинчетата на Бешков — тази българска митология — е най-щастливото ми съновидение с отворени очи.

Заедно с хилядите рисунки и карикатури, Илия Бешков ни остави един том проза, есета и размисли за изкуството, които се наредиха при най-извисеното мислене през далечни векове и близко време. Георги Караславов казваше за Бешков: „Има много надарени хора, но на

никой друг не е изсипвано с толкова голяма крина всичко, което е възможно да се даде на един човек... Той можеше да бъде всичко, а предпочете да е само много български художник. Това го и направи световен художник.“

През последните години на своя живот Бешков рисувахе с кибритена клечка, топната в чер туш. Рисувахе дечица, хитроумните приключения на Хитър Петър и животни.

Ето как сам той тълкуваше тези свои рисунки:

„Ако животът на човека наистина е един кръговрат, накрая той се връща в пречистените състояния на своето детство. Защото топлинната енергия на младостта се превръща накрая в светлинна... В детската рисунка има всичко от рисунката за възрастни, но с едно нещо в повече: тя не преразказва картината на света, а изповядва детските — най-щастливите състояния... Сега рисувам палета и разни животинчета. Това всъщност са хора. Всеки човек прилича на някакво животно. И ако отгатнем кое е то — ние вече знаем всичко и за човека. Детските очи са неопорочени и най-безпогрешно долавят тази прилика — стига да са видели животните не в зоологическа градина, а в естествената им среда... Реките, горите, равнините и планините в детските очи са най-истински. Те са опоектизирани така крехко, че след забравата им в зрели години отново се възраждат на старост — когато през отдалечението виждаме и това, което сме пропуснали да видим... Само стареещият човек чрез възроденото дете в себе си се сродява истински с децата. Но то е по-друго нещо от вдетинените глупаци...“

Светът стана толкова сериозен и честолюбив, че детската рисунка стана единствената ми възможност да се опазя от неговата грижа да ми е по-добре. И си рисувам нашенски дечица, мечета, патета, зайчета и буболечки. Нарисуваните деца съм оставил да си живеят на воля без връзки и «връзки». Грозно е децата да станат стареещи политикани с детски лица!... Затова реших: небето да си е наше, дечицата — нашенски; пък рекох да им върна техните най-добри приятели: смеха, нашите поляни и животни из тях, нашия въздух. Защото въздухът е един за всички, но ако един народ го загуби — той го губи само като свой въздух...“

Въздухът на Илия Бешков е толкова обилен и сладък! Той е за любопитните и неравнодушните, които всъщност са щастливите на този свят.

2

Илия Бешков е роден на 24 юли 1901 година в село Долни Дъбник, залутано в диплите на Мизия. Между другото, той ни остави и една незавършена автобиография, която е връщането на един мъдрец в неговото детство — полуиронично и малко тъжно завръщане.

В дома на дядо си той е петото дете на своя баща, последното раждане в този дом. Огромен двор, населен с всички възрасти, всякакъв добитък, храни, коли и селскостопански машини. Както сам пише, той не е бил очакван от никого, нито е станал надежда някому сред това сборище от интелегенти и неграмотни, мистици и фанатични безбожници, добри лели, зли снахи, пиячи, пуритани, музиканти и църковни псалмопевци. Бешков отрано получава белезите на този крайдунавски дом. Пред детските му очи се разстилат безкрайни ниви, вятърът разнася и пилее цветя, птичи и всякакви гласове. Той расте между конете, из краката на добитъка; затъва из буйните ниви и често го намират заспал — „напълзян от буболечки и накълван от птици...“

После седи остриган в тесните чинове на Плевенската гимназия — със зелена сукнена яка на куртката, със затаен присмех в очите и остроумие на езика. През ваканциите той се връща в Долни Дъбник с флейта между учебниците, която тревожи мизийските нощи. Бащиният му дом се е загубил в сенките на надвесени стрехи; в прозорците му проблясва самодивска луна. Цъцрежът на селската река — Барата — потулена в ракитак и свирчовина, чезне в извивките на флейтата. И мракът се превръща в нещо друго — пак мрак, но жив.

Още по после той замина за София да следва музика, а прекрачи прага на Художествената академия, където го посрещна Никола Маринов. След двадесет и пет години Бешков писа за своя професор:

„... Много силно съм чувствувал както неговата близост, така и отсъствието му... Ние съзнавахме, че всичко ни идеше от него; че всичко у нас — възторгът ни, вярата ни, любовта ни към изкуството — бяха негови!“

Илия Бешков завърши живопис, а стана карикатурист. Моралната разруха след войните, корупцията и злонравното политикантство му подсказаха възможностите на присмеха. Това, което първо бе доловил с остра интуиция, после той го назова с думите на зрялото съзнание: „Грубото отрицание е възможност на отречения за самозащита. Срещу всичко е възможно да се води борба — пред присмеха човек е безсилен...“

И Еренбург схвана тъкмо това, та да каже за Бешков: „... Зъл добряк, който умее да се усмихва и яростно защитава човека!“

Не че не е бил — Бешков е бил и изобличителен, даже много изобличителен. Но у него тези неща бяха с друг подквас. И казваше: „От лоша дума песен не става!“

Цялото творчество на Бешков е белязано със знака на промяната. Но то не е външна промяна на средствата и сюжетните предпочитания, просто развитие на рисуваческата сръчност, а усъвършенствуване триизмерността на социалното мислене. Затова неговото дело не е съставено от сглобяеми периоди, а от пълното проявление на единството в противоречивата му същина.

Бяха двадесетте и началото на тридесетте години, които обезсмислиха традиционното обиталище — светът на чистото изкуство. Това време направи от Бешков карикатурист. Десетилетието бе предълго и той може би се умори от близостта с уродливите нрави в политическия живот. Художникът незабележимо пренесе своето зрение върху потайностите в човека. Той вече се готвеше да влезе в апартаментите на градските обитатели — в кухните, баните и спалните им, за да очертае по обратния път моралния упрек на собственото си селско битие. С изящна графическа линия, с топли петна от размит туш, Бешков надзърташе там, където човекът бе истински и разголен. В траурното лицемерие, в кухненската семейна досада, в слугинските стълбища и попските треби той изцеждаше незабележима капчица гротеска, за да направи магия от жизнелюбието на старите култури и излезлия на плитко наш век. В серии рисунки той изобрази „Испания на кръст“, полицейски конвои и разстреляни въстаници, а между тях — кратките мигове на вечно младия живот, в който младите се целуват и стареещите не им прощават това.

Бешков бе извървял един път и тръгваше за Париж със своите „дудуци“, където щеше да пилее български ритми и да очарова. Когато

се върна от там, той донесе със себе си бремето на една последователно доказана култура. Тогава стъсти боите и се отдалечи от игривата рисунка на младостта. Бешков рисувахе българските състояния на човека — галерията на своето време...

Публичната изява на Бешков като карикатурист винаги е била основание на мнозина да говорят и пишат без мяра за сатиричната му същност. А той смяташе сатирата за неосъществена и поради това — изродена ода. Дори до отрицанието на фашизма, което през годините на войната единствен той заяви публично в серия рисунки, Бешков не стигна само по пътя на политическото мислене, а следвайки своите нравствени търсения. Той бе преди всичко морална преценка. Затова и свързването му с нацията чрез весели и страшни рисунки — беше морално.

Бешков смяташе, че графиката е първата потребност на човешкия дух за изказ. Той казваше: „Лишена от цветните достойнства на многославената живопис, тя е само чер хляб и бяла сол. Всеки би трябвало да знае какво е хляб и сол!... Аз не мога да се доверя на една метла, каквато всъщност е четката. Предпочитам да проявя интелигентността и остроумието си, концентрирани във върха на перото. И от там да протекат те — както мълнията протича през върха на гръмоотвода, макар и по обратен път... Графичната точка не покрива. Тя не прави епидермис и повърхност — тя е електрон. Графиката не имитира. Тя е нематериална — както словото и музиката.“

3

Подир Ботев и Захари Стоянов, Илия Бешков е най-неочакваното проявление на националния гений. Толкова неочаквано, че половин век след като той ни стъписа, още не сме в състояние да си го обясним. Защото като Ботев и Медвения овчар, Бешков няма предходници. Необикновеното му мислене, което без видимо напрежение облита пространствата от парадокса до остроумната импровизация, изтънченото социално наблюдение и абстрактната логика — не е мотивирано от прежни натрупвания. В тази проекция Бешков е български най-осмисленият и най-самотният писател-философ. Той ни лиши от възможности за неговото измерване чрез съответното, за проникване в същината му чрез обозначени съотношения с подобното. Тук и следва да търсим една от причините — защо за Илия Бешков още нямаме не фундаментално изследване, което изисква сложен откривателски труд, а какъв да е анализ на неговия писателски феномен.

Имахме и продължаваме да си имаме един удобен за домашно потребление Бешков: голям рисуващ и свирджия на дудуци в младини; дързък карикатурист и неизтощим събеседник в Клуба на журналистите или под кестените на булевард „Руски“, по който той — заобиколен от слушатели — се прибираще от Академията към дома си на улица „Янтра“ 13.

Тъкмо културно-потребителската леност ни замами да фокусираме погледа си само върху карикатуриста Бешков. А той вече бе стигнал до едно изобразителство и познание за човека чрез него, с което тепърва ще се занимава цял институт. Както никой друг дотогава, Бешков бе проникнал в опасните дълбини на *словото*, което той изписваше с главна буква. И имаше пълно съзнание, че тъкмо чрез *словото* е станал неподвластен на вкусовския каприз.

Какво всъщност бе станало, та да избегнем по-цялостното свързване с неговата мисъл? Забавната ли страна на неговите светкавични парадокси скова другата ни сетивност? Напрежението на

абсурдите в неговата логика ли ни дойде възголямо, та се завардихме от рискования допир с него? Или пък изреченото от Бешков бе толкова подвижно и неуловимо, та го предоставихме на собствения му летеж?

Може би има по нещо от всичко това, но има и друго. Бешков дълбоко смути инертното мислене и интуитивната дистанция със словото му беше възможност за спасяване от това слово. Защото то вече обитаваше висината на непостижимото и бе станало за другите улика. Увереният в себе си Емилиян Станев, без да е чел миниатюрната проза и есетата на Бешков, с ловджийски инстинкт бе доловил каквото трябва. Веднъж той уж шеговито, пък много сериозно ми каза: „Добре че Бешков не науми да става писател! Инак всички щяхме да бъдем излишни...“

Дали не е наумил или с малко си свърши голямата работа — това ще се види тепърва!

То не бе толкова отдавна, а вчера. Скучните умове, които украсяваха своята недостатъчност с отличията на дисциплината, понякога боязливо си позволяваха да „ловят“ Бешков в последователно редуващи се противоречия. За тях бе невъзможно да схванат нито единството на тези привидни противоречия, нито дързостта на аналитичния ум, който до всяка истина възправяше обратната ѝ страна — единствената възможност за „прехвърляне на искрата“. Защото тъкмо тази искра не беше просто температурно състояние в мисленето на Бешков, а предусловие — за да постигне то своето четвърто измерение.

Нерешителната реплика към Бешков все пак беше приемлива за онези, които си спестяваха дори усилията да открият формални противоречия. За навлизане в същината им и дума не може да става — но дори и епидермалното докосване вещаеше риск да се узнае нещо от тайнствата на разюларената мисъл. Изнесеният пред скоба минус променя знаците на уравнението в скоби, а това е посегателство. Там „за“ и „против“ разменят местата си, а подобна рокада плаши тези, които удобно са заживели в света на установените понятия; там истината и неистината групират около себе си налудничавите доказателства на взаимното отрицание, та да изкристализира трета истина. А и истината, и неистината съдържат по нещо от своя антипод и се остойностяват чрез човека във времето. Сам Бешков казваше: „Всичко, което ни ожесточава като истина и лъжа, всъщност е една

струна; веднъж ударена — звучи тъй, друг път ударена — звучи иначе...“ Това бе твърде отвлечено и непостижимо за стандартното мислене. Тогава неговият инстинкт за самозащита естествено подсказва единствено възможното: „Бешков е софист!“ А и нещо повече: „Балканско хитруване и опиянение от собствените импровизаторски възможности...”

Сега Илия Бешков е написан, събран и може да се види какви хора е търпял около себе си. За тях бе още по-невъзможно да разгадаят връзките между българския народностен опит и неговото синтезиране в мисълта на Бешков. Защото той естествено бе сроден не толкова с логиката, колкото с алогичностите в нашето историческо поведение. И тъй като ценителите му все пак бяха добронамерени, а и респектирани от взривовите на неговата неканонизирана мисъл, те го обявиха за *стихиен диалектик*.

Защо стихиен — за да изглежда по-приемлив ли? Ако едно диалектическо мислене пропуска традиционните си шевове и ни дари с нови възможности, то вече попада във властта на собствения си закон и е неподсъдно за отреченото отрицание. В този смисъл и снизходителното оневиняване е твърде недиалектично.

Ако сам Бешков би преценявал това нещо, той би казал: „Те не оневиняват мен, а себе си като мои слушатели...”

Есетата, интервютата и миниатюрната проза на Бешков за първи път получи по-цялостна гражданственост в „Словото на Бешков“ през 1965 година — почти осем години след смъртта му. Експлозивният възторг от тази книга е съвсем несъответен на бързото привикване с нея като художествен факт. Тъкмо леността на навика е обяснение и за предълго забавяното второ издание. То се появи, сякаш да ни подсказва някои от дефектите на националния характер, които Бешков с опрощаваща ирония бе прозрял много преди нас. Българска е поговорката „Всяко чудо за три дни!“ А много малко са народите, получили в своя разцвет такъв разкошен дар... Дори това, че за себе си откривахме един национален гений осем години след смъртта му — и то непълно — съдържа всички белези на обяснимото и необяснимо в нашия темперамент. Самоизтощеният с екзистенциализъм свят години наред драпа да се вкопчи отново за преосмислени традиционни ценности, а ние държим недоосмислено и под ключ едно спасително притежание. Нещо подобно е имал пред вид Яворов, когато е казал: „Няма как да смаем света, освен като българи!“

През 1953 или 54 година Богомил Райнов уреждаше с парижката издателска къща „Шарпантие“ отпечатването на рисунки от Бешков: двадесет работи по цвят и фактура на степен „оригинал“, в сто прономеровани серии — абонаментно за най-големите световни галерии и частни сбирки. И се лишихме от тази възможност заради 20 000 (сегашни 2 000) лева, с които трябваше да финансираме изданието, а не се намери кой да ги даде.

Това е една малка, но съществена скоба, която съдържа несъответствията между златните излишества на националния духовен потенциал и неговото стопанисване от наследниците му. Тези несъответствия се съдържат и в липсата на дори една-единствена магнетофонна касета с живия говор на Бешков; на една кинолента с неговия образ в движение. А колко магнетофонна и киноснимачна лента е съсипвана по това време от „чужбински“ деца с възможности!

За първи път Илия Бешков изпита своите сили в словото чрез три писма: двете писани през 1929 година до бъдещата му съпруга Анастасия в Добрич и третото — през 1939 година в Париж — до Константин Петканов. Сега мога да твърдя, че в нашата епистолярна^[1] литература няма нещо, което дори да се приближава до писаното от двадесет и осем годишния Бешков. А ако е за писмото до Петканов — едва ли в световната литература има писмо, чрез което Париж да е видян и опипан толкова издълбоко. Това е то четириизмерната сетивност, за която мимоходом споменах нейде! Когато го прочетох за първи път, усетих сърцето си в глътката. То е непостижима гъстота на мисъл и наблюдения... Човек понякога възвисява неща извън сравнението им с подобното, извън пълната информация за него. И сега би могло да ме попитат: чел ли съм всичко за Париж, та да твърдя, че в световните текстове няма друго нещо на този „таван“? Не е нужно да се прочете всичко, за да знаем докъде живакът е изпълзвал в термометъра на световното сетиво. Друго нещо на този таван няма и не може да има! Както по интуиция знаехме, а след това и познанието го потвърди, че писаното за Парижката комуна от двадесет и две годишния Ботев стои като самотен връх в общочовешката мисъл.

Но да клъвнем по нещо от тези писма:

„Някога — помня — плачех в дъжда. С подвити опашки кротки талигарски коне пръхтяха от подгонените търнаци и топлите им измокрени гърбове блестяха под светкавиците: пусто, дълбоко поле и тъмен дъжд... И аз плачех. А ако знаех нещо повече от това — бих благославял. Дъждът — нашият дъжд, тогава беше друг. За него молеха старите хора, а го и кълнях. Но мене винаги ме опечаляваше — първите капки падат право в душата, тревогата расте до безнадеждност; домът, сушината, дворът с кокошките са загубени за мен. Свит под ямурлука, съжалил сам себе си, плача, подмамван от дъжда. Никакво спасение и никаква утеха отникъде. Няма птици. Клюмнали дървета. Небето се повлича по стърнищата. Загубваш всяка посока в себе си и всички миризми се сливат в една — тежка, наквасена...

Моето сърце е тихо. Бурята и дъждът го окъпаха. И сега то зъзне като забравено теленце в полето. Няма сълзи: по лицето ми се стичат кротките капки на страшната и весела буря. В очите ми се чупи червеният топъл лъч на умореното слънце. Каква тишина! На всяка тревичка е затаила дъх по една весела капка, изтръгнала за мен от своята чистота. Мътните облаци бягат по утихналото небе и тишината е по-тиха от забравен грях...“

„Мой драги Коста, какво да ти пиша за Париж? Хубав, богат и мъглив. Пълен с храни, паметници и вино. Хората са били някога гладни и възискателни, а сега, когато са си доставили всичко, са забравили глада, нуждата и заедно с тях — човека. Тук всякой и всичко е на мястото си, няма непредвидено и ненаправено удобство... Градът е патиниран с душите на знайни и незнайни хора, родени тук или дошли отдалече да умрат от любов и възторг към него. Душите им се зеленят и тъмнеят по огромните фасади, фронтони и мансарди, та правят от града един великолепен жертвеник. За жертвите обаче никой не мисли. Пантеонът е борса и борсата — Пантеон. Париж е като някоя пробита дупка в живота, откъдето той изтича такъв, какъвто е. Хората непрекъснато си говорят и общуват, понеже всички са предполагаемо добри. Слънцето го очакват сутрин като любовница, а вечер залязва като спестен франк. Всички пестят парите и силите си. Велосипедисти, виртуозни като дяволи, пътуват заловени с ръка за отобюсите. По нанагорнището пестят сили, а надолу изпреварват всички, за да откраднат дори времето. Няколко дни търсих север и юг, но разбрах, че никой не се интересува от това... Преди пет дни се опитах да обхвана Париж: втурнах се пеш от Монмартр към Монпарнас със своя балкански усет за ориентиране и пристигнах в хотела си сутринта. Сега пети ден лежа болен. Това е първото поражение, което ми нанесе Париж. Той не би бил толкова жесток, ако Министерството на просветата не беше ни излъгало, че ще

ни изпрати пари. Ние пристигнахме без пари — и да успеем да кажем, французите мъчно ще разберат такава постъпка на едно министерство? Френският език е музикален и жалко, че всеки французин знае това. Те го пеят, вместо да го говорят, а това — освен че го прави за мене съвсем неразбираем — ме унася, та забравям да го слушам и разбирам. Единственият, когото разбирам на френски, съм самият аз. На консиержката вече три пъти ѝ направих забележка да ми говори малко, бавно и да си помага с ръцете. Понеже още първата нощ завивките ми трябваше да се увеличат с три одеяла и един юрган, аз чух как тя каза на другата, което горе-долу значеше: «Това не е мъж, това е един омлет!»... На този прекрасен град нищо не му липсва, или по-право казано — аз не съм му нужен... Видях съвременното изкуство, но не видях повече от това, което вече знаех. Само си уясних защо това е именно такова. То само изразява живота на Париж, но няма сили да измени този живот. Защото в този град на свободата е и забранена, и невъзможна всяка по-смела борба на човешкия дух. Благоденствието пази себе си. Париж е огромно погребение, в което мъртвецът е само повод за живите да си похапнат и се повеселят. Добродетелта е включена в закона, а хората са добри — толкова добри, та не им идва наум, че могат да бъдат и по-добри. Париж, погледнат от бистрото, комтоара, магазина и спалнята е неимоверно по-огромен и населен — защото всичко е покрито с огледала... И тук много обичат живота. Из широките булеварди човек често намира неприятни следи от кучета. Тия кучета са като нашите овчарски, но оглупели, мързеливи и охранени, та изглеждат напълнени със слама. И те като мен са дошли в Париж да дишат въздуха на Луи XIV, Робеспьер и Даладие. С всяка своя крачка стъпваш върху гърба на историята и това те кара сам да се превърнеш в спомен — тих и мирен. Законът за реда в това море не се забелязва, защото той лежи в душите на всички като една малка смърт... Парижани нямат

чувство за благодарност, защото смятат щастието и живота като своя безспорна заслуга...”

Толкова стремително излитане без никаква предварителна подготовка, ако е наблюдавано някога, е било много рядко. И нека отбележим: това са тридесетте години, когато разкрасяването беше литературен идеал, а мускулите на говорната реч омекваха от литературност. В писмата на Бешков от това време се долавя духът на старите приписки. Както неговите предтечи — и той не е писал с намерение за литературна публичност. Затова е намерил най-съвършената — притчовата гъстота.

Тези писма-монолози смазват епистолярната суета; оголват остроумниченето ѝ като усмивка, изродена в застинала гримаса; уличават мъдруването ѝ в уподобен ум.

Ако Бешков се бе отнесъл по-амбициозно към тези писма; ако бе отдал на своите внезапно проявени възможности онова значение, каквото сега им отдаваме — той щеше да продължи. А не продължи! То не бе толкова белег за разпилявани с лека ръка излишества, колкото здрав инстинкт за душевна хигиена. Много по-късно — в една есенна нощ на 1954 година — този инстинкт щеше да добие образ на позиция: „Не се заканвай на изкуството! Мрачните амбиции не са негова утроба, а на самоугнетението. Суетата е първото условие за израждане на дарбата. Програмираните напъни за завоюване на света никога не отвеждат там, докъдето с лекота стига щастливата импровизация. Тоя свят се е нагледал на всичко — смири се, за да не погинеш във война със себе си!...”

Ето защо художници, писатели и философи-моралисти като Бешков не са за прилагателните на текущото рецензентство. И Бешков вопие за анализ, но да е поне горе-долу в съзвучие с неговото *слово*!

5

До 1952 — за цели двадесет и една години — Илия Бешков бе написал и забравил тези няколко писма; есето „Ботев“ — през 1939 година в Париж; автоинтервютата, публикувани в уреждания от него в „Стършел“ през 1940–41 година; „Огненият пророк“ — по повод смъртта на Георги Димитров; незавършената и недатирана „Автобиография“; „Коста оживя!“ — през април 1952 година, когато почина Константин Петканов — човекът, с когото Бешков бе свързан най-дълбоко. Изобщо той не бе много „писмовен“. Затова и с охота даваше интервюта: друг да свърши това, което с удоволствие приемаше като резултат, без неприятните за него усилия на писането.

Тъкмо в началото на петдесетте години бяха завършени онези бавни натрупвания, които следваше да преминат в качествено ново творчество. Това преминаване стана също мъчително и бавно, но вече къде-къде по-целенасочено. Бешков не бе открил своята друга възможност — той я знаеше отдавна. Бешков се освобождаваше от своето бреме, за което нямаше сили да го носи ненаписано. Той веднъж бе претоварен с познание и дважд — с неговите съвършено нови проекции; все по-често и по-често се гнетеше от скуката на инертното мислене около него; все повече и повече се вгълбяваше в смисъла и безсмислието на земното ни битие, в човешката преходност и пустинята на нищото отвъд. Всичко това — дори неизречено — бе слово. Чрез него Бешков тръгна към най-голямата загадка — да обясни себе си пред себе си. Може би изпитваше страх от това обяснение, извършено от други; може би болното му сърце го сроди с мисълта за близка смърт; може би у него внезапно се бе отворило ново сетиво, с което той прозря в друга същина на света. Това невеществено сетиво бе *слово*! И Бешков започна да пише.

Колкото и да е рисковано, не мога да премълча моята връзка с това.

Името на Илия Бешков присъствуваше в семейната ми среда от 1937 година. Точно си спомням думите на един мой братовчед —

полукласик в Хасковската гимназия: „Гледай бе, гледай и ми кажи — има ли в неговите рисунки барем една излишна чертичка!“ Тогава получавах илюстрирания вестник „Кооперативна просвета“ — дар от Популярната банка. Веднъж с вестника Наско пощаджията донесе у дома и едно безплатно приложение към него — детска книжка, илюстрирана от Бешков. Помня синята ѝ корица с образите на двама селски хитреци, но името ѝ съм забравил. Може би беше „Иван и Петкан“ или нещо подобно.

С него се запознах през 1948 година на ден Илинден. Знаех с кого ме е срещнала щастливата съдба и от първия ден — 2 август — започнах да записвам водените с Бешков разговори. Какви разговори — говореше той, а аз слушах и мигах като пале в лапавица... Първите записи са доста претенциозни, но тогава ми изглеждаха свършени. За да не разбере Бешков какво правя, пред него записвах хитро: „ан пасан“ по две-три думи от мисъл, а и цялата мисъл — ако тя бе изречена като афоризъм или сентенция. Тази „хватка“ съдържаше своето негласно обяснение, а и оправдание: дядо Илия, такова нещо не е за изтърване!... После — след като около полунощ се приберех у дома — сядах и пишех. По вехите на две-три думи възстановявах цели фрази. Паметта ми е добра, пък и човек по помни това, което е чул със сърцето си.

По това време Бешков започна да ме нарича Сиврѝ-синѝ. То всъщност е сиврѝ-синек, което на турски значи комар. Един комар със сърмени пагони, „златни“ копчета и лъскава кинкалория от Офицерската кооперация... Не дръзнах да оправям грешката в произношението. Тя ме изпълваше с гордост, съдържаше истинския смисъл на това обръщение: бях повярвал, че съм негов син...

Толкова потънах и се вдадох в тези нови писмени занимания, че съвсем заряхах собствените си съчинителства. Те започнаха да ми изглеждат скучни като изкуствени цветя — без жив сок и мирис. Но това стана, когато от дълго записване се вживях в словореда на Бешков, в ритъма на неговия изказ, в бъбнещия обем на неговите — единствено негови думи. И започвах да се улавям, че говоря като „Дядо Илия“ — дори перефразирах мисли, както би ги изрекъл или написал той. Нещо важно ми се изплъзваше, нещо неуловимо отскачаше, но бях упорит. Из ден в ден изписах със ситен почерк една столлистна карирана тетрадка — от дългите. И не усетих как минах

праговете на неизбежната тренировка. Станах по-уверен и заедно с това — малко дързък. Че й нахален.

Окоето на Бешков ли няма да усети какво правя, що става из мен? Но не чакам то само да каже каквото види, ами сам му се навирам. Младост! Само едно нещо ме нагърчи: когато се върнах към началото и зачетох първите, а и не дотам първите записи. В следващите бях съвсем уверен.

В публикуваното досега точно съм отбелязал кога за първи път четох на Бешков от своите записи и как той ги прие. Но това бяха вече други тетрадки — червени, правени по поръчка, с бронзова винетка по дължината на шагреневия биг. Бях си приготвил дванадесет такива тетрадки и с въодушевление се готвех да ги изпиша. А не можах. Това е най-големият ми пропуснат случай!

Все пак — когато минахме на открит запис и той дори започна да ми диктува цели пасажии, успях да го интервюирам по 393 въпроса, съставени предварително с негово участие. Това са главно размисли и анализи върху исторически или съвременни събития и личности — наши и чужди. Текущите разговори са отделно. Жалко, че пълната публикация на тези неща е невъзможна — не поради други причини, а защото хората са много ревниви към своите „божества“. Ние обикновено се чувствуваме по-удобно при митовете, отколкото при човешката им същина. Посегателството върху тях ни ожесточава и въди вражди, които дори покойният Бешков не ще може да понесе...

Та от тези тетрадки дадох две и на Бешков. Той вече беше се „понастървил“, но пишеше в неугледна тетрадка, подвързана със зеленикав кадастрон. Тя бе от балдъзата му литераторка, която също „натискаше педала“ — зетят й да не пилее бисери върху хвърчащи листове, а да ги събира на едно място. Как пък аз да предоставя Бешковите бисери на такава пазарска тетрадка — дума да не става!...

Това са „Червените тетрадки“, които със същото име влязоха в „апарата“ на първото и второто издание — „Словото на Бешков“. Те все пътуваха между „Янтра“ 13 и „Гео Милев“ 62, а после — „Славянска“ 20, където на „Хермес-беби“ преписвах есетата на Бешков. Преписвах ги с голяма любов, а след това му ги носех за редакция и подпис в два екземпляра — първият за него, вторият — за мен.

Свитъкът дебелееше — Бешков живна. В папката от цветно паспарту бяха „Ботев“, „Пикасо“, „Бай Ганю“, „Пенчо Георгиев“, предговорът за монографията на Александър Божинов, „Огненият пророк“, „Коста оживя!“ „Полският плакат“, „Култът към личността“, „Народната песен“, „Старостта“, „Април, 1925“, „Излизане от затвора“, „Спомен от Гърция“, „Солунските братя“, „Проклинаме и благославяме“, интервютата — всичко, дори и много неща от моите записи, които между началото и края бяха цялостни и завършени като тема.

Това вече не бяха блестящите, отнапред писани изказвания на Бешков за тържествени събрания в Академията и Комитета на мира или за откриване на изложби, които той предварително ни четеше, за да види как ще „отзвучат“. То бе размах на друга мисъл, развъртяна в друга прашка. Опасна мисъл за оскъдните възможности на нашите боязливи умове!

Някои може и да го отрече — „тоя свят се нагледа на всичко“! Но аз смятам, че като прилежен ученик на своя велик учител и като немирен син на народа си — извърших добро дело.

От къде започна, как започна всичко?

Банкя е побеляло от жегата: спечена керемидата, остъргани мерци и стърнища, над които се клати маранята. Ездитни коне се задъхват в конюшните на военния лагер. Ноздрите им трепкат, разтварят се широко и вътре се претъркава мрак, омесен със слюз. Конско сърце е, а и то ще се пръсне от пек. Ела сетне гледай тичане — що актове и индига има да разнася фелдфебелът Цаков! Докато оправят един мъртъв кон — трима фелдфебели ще изпопукат... Под крушова сянка капитан със синя орденска лента на рубашката ни обяснява какво е капониър, какво — полукапониър. Ако не сме под крушовата сянка, ще атакуваме китката борови дървета, които някои наричат горичка, пък то не е никаква горичка, а рехава работа, изпъздяла работа — нещо като борове, като пинии, които сме намразили, та не ни се гледа натам. Що юнкерски ботуш е излязла оглозганата стръмнина под тез дървета — нещо като борове, като пинии! Смазката по затвора на трилинейката се топи и улива. И ние се топим и уливаме, та сме станали спарушени киселици. Подкиселелите от пот рубашки висят по нас като на пирон; хълбоците ни играят както и на конете. Играят и чакаме слънцето да увехне, да го погълне рошавият гребен на Люлин, че откъм манастира „Свети Крал“ да повее вечерна прохлада... Тогава маранята над стърнищата угасва. И напечената керемидата угасва. Започва да мирише на прегоряла земя и трева, на пелин и тиня, защото около лагерните мивки мократа земя е ожвакана от ботуш и локвите са тинясали... Подир маранята и керемидата всичко започва да гасне — само лампазите на Тарас накървяват още повече. Тарас е началник на Военното училище. Той сядва във файтон с гумени шини и пъргавите яйкове го люшват. Плясък на карабина „за почест“ — и файтонът се загубва отвъд портала, отвъд караулката и озъбения камънак на завоя. Тарас се прибира в къщи с букет молловки, увити около дръжките с непромокаема хартия от патронни сандъци.

В първа барака, до портрета на Левски, пъпчивите артилеристи са окачили на пирон китара. Като липса Тарас, те пипват китарата:

„дрън-дрън, ум-ба-ба, ум-ба-ба...“ И надебелял глас, който с прищипване на гърлото иска да мине за тенор, къдри августовското свечеряване:

*Спасибо, сердце,
что ты умеешь так любить!...*

Казарменска работа — разнежване от много пъпки по вратовете!

Като чуем, че юнкерът в първа барака е много доволен от сърцето си — потриваме се да тръгнем ли, да не тръгнем ли. Отвъд дола — в жълтата „Земеделска вила“ — Илия Бешков кара курорт. Едно обаждане на дежурния му е, едно събличане на юнкерската рубашка, че да сложиш на гърба си капитански габардин. Нищо работа, а се потриваме.

— Санде — викам на колегата Гетман, — тоя човек светът го знае, за мир се бори, а ние ще вървим да му се хвалим как със снайпера накъсваме дванадесетицата на мишена №2. Не върви!

Гетман се смее и хълцука:

— И-и-и... Кой ни е бил да приказваме за мишени?

— Ами ако рече: „И вашите дрехи са като на «ония»; тези дрехи ме плашат“?

Гетман бърше око:

— То е форма, бе! Да не би той да не знае какво е форма, какво — съдържание?

Дава кураж уж на мене, пък го дава на себе си. Партийното ръководство се е дръпнало настрана — приказват тихо. Всеки си мисли, че му вземат мярката за минтан. Като ги видя да си шепнат глава до глава — и на моя език започва да тръпне батерия, пък те си приказват за партийни работи, които няма как да не излязат на ачика, но докато излязат, всеки ще помирисва — да не му гори прахан на койрука. Все очилати са — цайсовите стъкла светкат студено. А на масата пред нашата барака Гетман е раздиплил един от някогашните „Стършели“ и смехът му излиза на виене:

— И-и-и! Виж как е нагласил Итлер: „Аз съм първият и последният... Казах: Яжте бодил!“

— Слушай — викам, — аз събрах кураж да се женя, та за тази работа ли? Днес е втори август, уцелихме Илиндена и ще му идем на визита.

— То — казва Гетман — е, докато се тръгне веднъж.

Сандо има в коленете партизански артрит и върви вдървено; под капачките му като да хрускат бучки захар: хай попрегъна повечко крак, хай нещо по вътре се натроши! А аз припкам по нанадолнището в пепеливия коловоз на Тарасовите гумени шини и ми е хубаво като гледам, че Сандо не може така... На пейките пред банята седят селянки с вълнени жилетки. Че отгоре са ги и окопчали! Чудя се как в тая жега траят жилетка, а Гетман ми вика:

— Селянинът без жилетка е като гол. На тия потта им изтича в земята и голям огън ги пърли, та на банска сянка жилетката им идва тамам... И Бешков е селянин: Дъбниците са в пъпа на Мизия. Затова и той лете ходи с кожух...

Земеделската вила е затулена от високи борики. Сандо е спрял до телената ограда, оглежда бориците и приказва:

— За да стане туй дърво — дърво, откога хората са строили и садили! Добре, че намерихме нещо наготово...

Шишарките са узрели и тупат меко в игления гнилак. Под нозете ни хрускат сухи клечки. В двора на вилата тупа още нещо, но не е борови шикалки — в сумрака, отвъд дърветата, двамина играят табла. Първо къкрят зарове, после се взират — наведени глава до глава: дюбеш ли е, шеш-джеар ли е? Като видят какво е — плющи кокален пул.

Оня, срещу нас, ще е Бешков: таке, засивели въздълги коси, кожени ревери с вълната навън. Той ни усеща, изправя се и ни гледа над очилата. И не пита защо униформите ни са като на „ония“, нито казва, че го плашат, а пъхва палци под оръфания копринен шнур, пристегнал кожухчето: „Е-хе!...“ То е и въпрос, и изненада.

Първият ни разговор... Какъв разговор? — това „е-хе“ разбърка подреденото за казване; или сме казали нещо, което се размаца в шума на ушите ни. Велико Великовски се обади отстрана:

— Илия, ще ти светна с кибрит да видиш какъв дю-шеш извъртях. Тебе те отърваха господата офицерите...

В кожухчето на Бешков лъщеше електрическата светлина на един прозорец. Велико каза, че отвътре го гори за сода. Той затвори таблата — разбърканите й пулове изхърхолиха. Бешков тръгна към нас в топли

пантофи. Иглолистната настилка под тях изпука и зашумоля. Краят на белия шнур, превързан около кръста му, се залюля. Като да се олюляха и правите борове. Бешков все идваше и не стигаше до нас. Защото това не бе ход, а шествие, което ме задъха.

В тази вечер, разшавана от тупване на зрели шишарки, тръгнахме покрай стърнищата към Суходол. Корави бучки пръст хруптеха под нозете ни като орехи. Класовете, рязнати от сърп, не бяха класове, а свещи, които свистят. И вятърът не беше вятър, и звуците — звуци. Остатък от деня светлееше върху гребена на Люлин — беше мигът, в който нито денят си е отишъл, нито нощта е дошла, а земята мирише на пърчовина и се отдава на греха... Мракът надалеч е попръскан със светлини. Всяка светлина е един живот: разнежен от топъл мрак дом; латинки в консервени кутии; кладенци, които скърцат.

Бешков се спира и с дрянова тояжка очертава кръг. Като че иска да събере разсипаните светлини. Как ще ги събере? В един дом разчупват обреден хляб, друг сам се троши от вражда; нейде се любят, нейде се утаява чернилка от забравена любов... Пред нас една межда разсича мрака на четиридесет и осмото лято. Клечкавата ѝ трева е библейска брада — проредяла, загубила цвета си. Тя шушне нещо на друга межда, която не се вижда, но е нейде наоколо — може би в самите нас. И една круша се ослушва в шопуркането на своите листа. Възлестите ѝ клони са артрозни пръсти на селянка, вдигнати въз небето. Да повярваме, че клоните са човешки пръсти — ще чуем и глас: „На кого ни оставяш?...”

Бешков опипва кората на крушата: грапава, посивяла от времето кора, с налепи от лишей — изпран от дъждове. И ѝ говори с глас, който всъщност е оплакване или нещо като оплакване, но не и говор, не и думи:

— Една буца житна пръст... Аз мога да я облея със сълзи, както съм я обливал с пот. И тази стара круша няма да ми се присмее — тя не е човек и по-го не разбира човешките работи!... Тази кора не е кора, а селска длан — моята въз нейната. Усещам кръвта в старите ѝ жили. И наистина ли долавям усилие за живот, или търся упованията на своя живот в нейния?

Да пита какво е капонир и полукапонир — ще му кажа; да ми рече кои изходни точки да вземе за топографска снимка на околността или кога вторият ешелон се въвежда в пробив — пак ще му кажа. А за

крушата — макар да съм расъл под круша-дивачка — не мога. И Сандо мълчи. Със Сандо са земляци — знаят си едно и друго като свои хора, а мълчи.

По пътя край нас подтичват две градски дечица. Майка им ги предупреждава отдире:

— Деца, има тръни и дупки!

Раменете на Бешков подскокват:

— Тях една круша не може да ги отбие от пътя. Дори и едно цвете! То все пак, би им заговорило с багри, но езикът на неговия мирис ще остане неразгадан. Защото няма към какво да го отнесат. Към полето ли? Какво е за тях полето! Към синора ли, на който освирепели са се възправяли брат срещу брата?... Вятър работа! Тези деца знаят само парфюма на майка си. Това, което за мене е земно и много важно, за тях е и ще бъде небитие. И сме взели да се чудим защо из тоя свят има толкоз вражда...

Мракът пак се ослушва в стъпките ни, които отброяват непонятното време. Кой да се сети тогава, че съм в началото на път, по който ще будувам с Бешков до трети петли, а той — със завехтяло кожухче и олизано таке ще се ослушва в тайнствените шумове на земята, ще събира около върха на дряновата си тояжка смарагдови звезди и ще ги пилее? И всичко ще бъде куражът на един смут; силата на слабия; дишане, от което едно по едно ще капят златните копчета на един армейски капитан.

Бешков много рано нарече сам себе си дядо. Той бе обезсмислил старостта и можеше да се погаври с нея. Тоя „дядо“ още в младини мина през света с дрянова тояжка — отрязана направо от дървото, с дръжка на буква „Г“, излъскана като стар восък. Когато го видях за първи път, той бе познал обратната страна на славата и сам се пробождаше с целителна ирония. Пред погледа му бели и черни ветрове бяха отвели измамата, че хоризонтът е последната граница. Оголената земя дъхтеше на гнили листа, по сбръчкания ѝ образ светлееше лъчението на голямото време. Из нея се раждаха хора, които харчеха златни дни за жълти стотинки, разяждаше ги отмъстителство, изкушаваше ги гордостта да бъдат добри, а после измираща и гробовете им се пилееха все из тая земя — отделени един от друг, огизнали в киша, вкочанени в посивяла от студ пръст, самотни пред равнодушието на идващи и отминаващи дни. Бешков стоеше стъписан пред смисъла и безсмислието. Много покойници — начало и край по на един кръговрат — от всички посоки идеха към него като повей, в който чезнеше усещането за реални хора и оставаха едни неясни шумове, клокочене на тъмна дълбина, писък на чапла. Там той се видя сам: с дряновата тояжка, по която червенееха остатъци от кора — и те излъскани като печати на стара султанска тура.

Оттам нататък можеше да се нарече всякакъв — можеше да се обяви и за луд. Само лудите вярват, че белите камънаци са собствените им кости — и опипват удължените си ръце.

Най-сетне Бешков се успокои. Приятелите му повярваха в болестите, които сам си измисляше; измами когото трябва, че е набожен, че смехът е негова същина. И се товареше — много немилостиво се товареше с присмех. Тоя смях бе усилие да се спаси от себе си. А усещането за земя — изпопуканата, върху която майки на спасители тайно сипят сълзи и ни карат да ги наричаме роса; черната — със зинали долове и извори-очи, скълцани наоколо от копита, дето диша и се издува пред изплашения ни поглед; полъхът на небесни

тъми и звезден мир — това го възправяше пред разголената игра, на която се бе предал като дете. Тогава се самонаказваше за грях и питаше: „Господи, толкоз ли е нещастен и обеднял човекът?“

Какво можех да му отговоря?

Станислав Сивриев

май 1981

[1] Правописът на тази и други думи е запазен както на хартията.
— Бел.ел.кор. ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.